

UNIVERZITA KARLOVA

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut mezinárodních studií

Marie Jiříčková

**Důvody vzniku a úspěchu Hnutí pěti hvězd
v rámci italské druhé republiky**

Bakalářská práce

Praha 2017

Autor práce: **Marie Jiříčková**

Vedoucí práce: **PhDr. Martin Mejstřík**

Rok obhajoby: **2017**

Bibliografický záznam

JIRÍČKOVÁ, Marie. *Důvody vzniku a úspěchu Hnutí pěti hvězd v rámci italské druhé republiky*. Praha, 2017. 34 s. Bakalářská práce (Bc.) Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut mezinárodních studií. Katedra evropských studií. Vedoucí bakalářské práce PhDr. Martin Mejstřík.

Abstrakt

Práce se věnuje Hnutí pěti hvězd a situaci v Itálii, která předcházela jeho výhře v parlamentních volbách v roce 2013. První kapitola je teoretickou částí práce. Zabývá se populismem v moderních demokraciích, tak jak se dá najít i v Itálii. Rozvádí potřebné podmínky pro úspěch populismu ve společnosti a také vztah populistů a médií. Další část uvádí do kontextu systému politických stran druhé republiky Itálie, který vzešel z korupčního skandálu na začátku 90. let. Došlo na kolaps tehdejšího stranického systému a vznik nového, kterému dominoval hlavně populistický lídr Berlusconi. Ve třetí kapitole je podrobněji představeno Hnutí pěti hvězd. Historie jeho vzniku od začátků, kdy Beppe Grillo začal objíždět Itálii se svou satirickou show, přes založení jeho blogu, kde se začali tvořit lokální skupiny aktivistů, až po oficiální založení Hnutí a účast ve volbách. Poslední kapitola analyzuje důvody úspěchu Hnutí pěti hvězd v parlamentních volbách v roce 2013. Těm předcházely významné výsledky už v lokálních volbách v roce 2012. Jako hlavní důvody úspěchu identifikuje krizi etablovaných stran, posupující ekonomickou krizi a schopnost Hnutí adresovat problémy, které Itálie zajímaly a ostatní strany je nebyly schopny reflektovat.

Abstract

This bachelor thesis deals with Five Star Movement and the situation in Italy which preceded its success in parliamentary elections in 2013. First chapter is theoretical part of the thesis. It is about populism in modern democracies, as we can find it also in Italy. It further elaborates on the conditions which are needed for the success of populism in society and on the relationship between media and populists. Next part presents the system of the parties of the Italian second republic which came up from corruption

scandals in the 90's. The old party system collapsed and the new one was dominated by populist leader Berlusconi. The third chapter focuses on the Movement in detail. Its history from the beginning, when Beppe Grillo was touring Italy with his satirical show, past founding of Grillo's blog, where local groups of activist started to connect, and to the official foundation of the Movement and its participation in elections. The last chapter analyses reasons of the success of the Five Star Movement in the parliamentary elections in 2013. Important were also the local elections in 2012. Crises of the established parties, progressing economic crises and the ability of the Movement to address issues which were important for Italians and the other parties were not able to reflect are stated as the main reasons for the success of the Movement.

Klíčová slova

Hnutí pěti hvězd, Itálie, Beppe Grillo, populismus, krize stranického systému

Keywords

Five Star Movement, Italy, Beppe Grillo, populism, party system crisis

Rozsah práce: 64 038 znaků

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne

Marie Jiříčková

TEZE BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

Jméno:

Marie Jiříčková

E-mail:

mariejirickova@seznam.cz

Studijní obor:

Mezinárodní teritoriální studia

Semestr a školní rok zahájení práce:

LS 2014/15

Semestr a školní rok ukončení práce:

LS 2016/17

Vedoucí bakalářského semináře:

doc. PhDr. Michal Kubát, PhD.

Vedoucí práce (povinné):

PhDr. Martin Mejstřík

Název práce:

Důvody vzniku a úspěchu Hnutí pěti hvězd v rámci italské druhé republiky

Charakteristika tématu práce (max. 10 řádek):

Tématem práce je populistické Hnutí pěti hvězd v Itálii, které ač vzniklo relativně nedávno, bylo schopno ve svých prvních parlamentních volbách v roce 2013 získat jen o pár desetin procenta méně hlasů než vítězná strana a narušit tak dosavadní dvoupólovou politickou scénu Itálie. Hnutí vede bývalý komik Beppe Grillo, který staví na klasickém populistické rétorice a rozděluje společnost na špatnou elitu a správný lid. Hnutí je do určité míry netradiční svým fungováním na internetu, skrze který se zmobilizovalo i se nadále organizuje. Práce analyzuje politickou situaci v Itálii od pádu italské první republiky až do parlamentních voleb v roce 2013 a hledá hlavní příčiny, které vedly k úspěchu populistického Hnutí pěti hvězd v těchto volbách.

Zdůvodnění úprav a změn tématu od zadání projektu do odevzdání práce (max. 10 řádek):

Oproti původnímu zadání se práce nezabývá otázkou, zdali má Hnutí šanci etablovat se v budoucnosti jako trvalá součást politického spektra Itálie, a porovnáním italské politické situace s ostatními evropskými zeměmi. Cíl práce se zúžil na zjištění, co stojí za úspěchem Hnutí pěti hvězd do voleb v roce 2013. V původním projektu práce bylo téma moc široké.

Struktura práce (hlavní kapitoly obsahu):

- Populismus
- Vývoj a situace v Itálii
- Vznik a vývoj Hnutí pěti hvězd
- Důvody úspěchu Hnutí

Prameny a literatura (výběrová bibliografie, max. 30 hlavních titulů):

- Daniele Albertazzi a Duncan McDonnell, eds., *Twenty-first century populism: the spectre of Western European democracy* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008).
- James L. Newell, *Parties And Democracy In Italy* (Aldershot: Ashgate, 2000).
- Susannah Verney a Anna Bosco, eds., *Protest elections and challenger parties. Italy and Greece in the economic crisis* (London: Routledge, 2015).
- Cas Mudde, „The Populist Zeitgeist“, *Government and Opposition* 39, č.4 (2004): 542–563.
- Fabio Bordignon a Luigi Ceccarini, „Protest and project, leader and party: normalisation of the Five Star Movement“, *Contemporary Italian Politics* 6, č.1 (2014): 54-72.
- Giovanna Cosenza, „Grillo’s communication style: from swear words to body language“, *Contemporary Italian Politics* 6, č.1 (2014): 89-101.
- Lorenzo Mosca, „The Five Star Movement: Exception or Vanguard in Europe?“, *The International Spectator* 49, č.1 (2014): 36-52.
- Nicolò Conti a Vincenzo Memoli, „The Emergence of a New Party in the Italian Party System: Rise and Fortunes of the Five Star Movement“, *West European Politics* 38, č. 3(2015): 516-534.
- Paolo Natale, „The birth, early history and explosive growth of the Five Star Movement“, *Contemporary Italian Politics* 6, č.1 (2014): 16-36.
- Gianfranco Pasquino, „The 2013 elections and the Italian political system“, *Journal of Modern Italian Studies* 19, č. 4, (2014): 424-437.

Podpis studenta a datum

Schváleno	Datum	Podpis
Vedoucí práce		
Vedoucí bakalářského semináře		
Garant oboru		

Obsah

OBSAH	1
ÚVOD	2
1 POPULISMUS	4
1.1 POPULISMUS V MODERNÍ DEMOKRACII	5
1.2 PODMÍNKY PRO VZNIK	7
2 VÝVOJ A SITUACE V ITÁLII	9
2.1 ROZPAD SYSTÉMU PRVNÍ REPUBLIKY	10
2.2 ROZMACH POPULISTICKÝCH STRAN.....	12
2.3 VLÁDA TECHNOKRATŮ A VOLBY V ROCE 2013	14
3 VZNIK A VÝVOJ Hnutí PĚTI HVĚZD	16
3.1 FORMOVÁNÍ Hnutí	16
3.2 CHARISMA BEPPE GRILLA A KOMUNIKACE Hnutí.....	20
4 DŮVODY ÚSPĚCHU Hnutí	22
ZÁVĚR	31
SUMMARY	32
POUŽITÁ LITERATURA	33
MONOGRAFIE A SBORNÍKY	33
ODBORNÉ ČLÁNKY	33

Úvod

Tématem mé práce je populistické Hnutí pěti hvězd v Itálii, které ač vzniklo relativně nedávno, bylo schopno ve svých prvních parlamentních volbách v roce 2013 získat jen o pár desetin procenta méně hlasů než vítězná strana a narušit tak dosavadní dvoupólovou politickou scénu Itálie. Hnutí vede bývalý komik Beppe Grillo, který staví na klasickém populistické rétorice a rozděluje společnost na špatnou elitu a správný lid. Hnutí je do určité míry netradiční svým fungováním na internetu, skrze který se zmobilizovalo i se nadále organizuje. Téma jsem si zvolila, protože úspěch Hnutí byl svým rozsahem v Evropě bezprecedentní. Populistické strany jsou v Evropě obecně na vzestupu a je pravděpodobné, že stejný rozmach budou zaznamenávat i další strany tohoto typu. Avšak v českém prostředí tomuto případu zatím nebylo věnováno moc pozornosti. Cílem mé práce je zanalyzovat politickou situaci v Itálii od pádu italské první republiky až do parlamentních voleb v roce 2013 a určit hlavní příčiny, které vedly k úspěchu populistického Hnutí pěti hvězd v těchto volbách. Hlavní otázkou, kterou si v práci kladu, je: co jsou důvody úspěchu Hnutí v takovém rozsahu, jaká kombinace faktorů jej umožnila?

Práce je jednopřípadovou studií Hnutí pěti hvězd a okolností, které přispěly k jeho úspěchu. Z časového hlediska sleduje situaci od začátku 90. let, kdy se začal rozpadat systém stran italské první republiky až po parlamentní volby v únoru roku 2013. První kapitola je teoretickým základem práce, kde si určuji stěžejní definici populismu pro moji práci a následně se v jejím rámci věnuji typickým prvkům populismu v moderních demokraciích a podmínkách pro jejich vznik. V druhé kapitole analyzuji vývoj politické situace v Itálii, která se stala velmi příhodnou pro strany populistického typu. Začínám rozpadem systému první republiky, který vedl k obměně politických stran a položil základy populistickým stranám v italském prostředí, kde se tyto strany dlouhodobě těší větším úspěchům než v jiných evropských zemích. Vývoj končím pádem vlády Maria Montiho před parlamentními volbami v roce 2013. Ve třetí kapitole se věnuji přímo Hnutí pěti hvězd. Beppe Grillo, který původně objížděl zemi se zábavnou satirickou show, si založil internetovou platformu, kde se mohli lidé po Itálii spojit a aktivizovat. Postupně se stal politickým lídrem Hnutí, které se postavilo do voleb. Důležitá je i specifická prezentace a komunikace Grilla a jeho odmítání tradičních médií, kterým se věnuji v druhé části kapitoly. Ve čtvrté kapitole ukazují konkrétní důvody úspěchu Hnutí v Itálii na vývoji před lokálními volbami v roce 2012 a

následně parlamentními v dalším roce. V tomto období dlouhodobě vznikající příčiny eskalovaly. Podrobněji analyzuji situaci jednotlivých koalic a hledám příčiny jejich úpadku. Zároveň se věnuji i důvodům podpory Hnutí i z jiných hledisek než jen z pohledu podpory antiestablishmentové strany.

V práci využívám dva typy zdrojů – odborné monografie a odborné články. V první teoretické kapitole pro mě byly stěžejní kniha *Twenty-first century populism: the spectre of Western European democracy*, konkrétně kapitola od Gianfranca Pasquina, která se zabývá populismem v moderní demokracii, a Gianpietra Mazzoleniho, která pojednává o vztahu populismu a médií. Dále jsem se opírala hlavně o články od Case Muddeho, jehož definice populismu je pro tuto práci hlavní, a Margaret Canovan, která se věnuje populismu v kontextu moderních evropských demokracií. V následující kapitole o vývoji politické scény v Itálii jsem vycházela hlavně z knih Jamese L. Newella *Parties and Democracy in Italy* a Carla Ruzza a Stefana Fella *Reinventing the Italian Right: Territorial Politics, Populism and 'Post-Fascism'*. V posledních dvou kapitolách týkajících se konkrétně Hnutí pěti Hvězd a následně jeho úspěchu ve volbách pro mě byl klíčový sborník článků *Protest elections and challenger parties. Italy and Greece in the economic crisis*, který se věnuje jak vzniku a vývoji Hnutí, tak situaci v Itálii, která umožnila Hnutí uspět. Důležité byly také články, které vyšly ve speciálním vydání *Contemporary Italian Politics* 6, č. 1, jehož tématem bylo právě Hnutí a jeho úspěchy.

1 Populismus

Přístupy ke zkoumání populismu jsou různé a prakticky neexistuje jedna pevná ustálená definice. Problém při zkoumání populismu je mimo jiné fakt, že populistický diskurz může být politickými subjekty využíván v různé míře a není jasné, kdy už se jedná o plný populismus. Na to navazuje i to, že politici (politické strany) se mohou v čase k populismu přiklánět a zase se od něj vzdalovat.¹

Jedním z pohledů na populismus, který tyto problémy reflektuje, je definovat populismus jako tzv. úzkou ideologii (thin ideology), která sama o sobě v realitě neexistuje. Můžeme ji najít jen v kombinaci s plně definovanými ideologiemi. Pokud zkoumáme populismus v praxi, zjistíme, že jednotlivé příklady v sobě zahrnují prvky ostatních „plných“ ideologií.²

Hlavním prvkem, který se shodně vyskytuje ve většině definicí populismu a je jeho základem, je, že populismus počítá s existencí dvou skupin ve společnosti – lidem a elitou. Mezi těmito skupinami je protikladný vztah. Zároveň pracuje s myšlenkou svrchovanosti lidu, který akcentuje pozitivně, zatímco elitu vykresluje negativně.³

Pro účely této práce je nejpříhodnější definice od Cas Muddeho. Definoval populismus jako zředěnou (thin-centered) „ideologii, která bere společnost jako ultimátně rozdělenou na dvě homogenní antagonistické skupiny, „čistý lid“ versus „zkorumpovaná elita“, a která tvrdí, že politika by měla být výrazem všeobecné vůle lid.“ Klíčovým konceptem populismu je lid – protikladností od něj odvozuje svůj význam elita. Rozdílnost těchto dvou skupin je základ. Nejde ale o dělení na základě chování, které vykazují, ale o dělení na přátele na straně jedné a zlo na straně druhé. Kompromis není přípustný.⁴

Platí, že prostý lid je lepší než ti, kdo mu vládne a vládnoucí elity často zrazují zájmy a potřeby lidí. Mezi elitou/establishmentem na jedné straně a prostým lidem na straně druhé je jasný rozpor. Nehledě na to, kdo je v konkrétním případě populistickým lídrem – nepřátelé budou ti u moci, případně spolu s dalšími skupinami jako jsou

¹ Stijn van Kessel, „The populist cat-dog: applying the concept of populism to contemporary European party systems“, *Journal of Political Ideologies* 19, č.1 (2014): 110.

² Ben Stanley, „The thin ideology of populism“, *Journal of Political Ideologies* 13, č.1 (2008): 95-96.

³ van Kessel, „The populist cat-dog: applying the concept of populism to contemporary European party systems“, 101.

⁴ Cas Mudde, „The Populist Zeitgeist“, *Government and Opposition* 39, č.4 (2004): 543-544.

intelektuálové či novináři, kteří nejsou součástí prostého lidu. Naopak lídři populistů jsou součástí lidu, který mobilizují. Patří mezi něj.⁵ Důležité je také odvolání se na „obecnou vůli“ lidu, se kterou populisté pracuje. Jde o představu, že všichni členové komunity jsou schopni sjednotit svá přání a vytvořit tak lidovou svrchovanost jako jediný legitimní zdroj moci.⁶

V definici Casse Muddeho není zahrnuta například přítomnost charismatického vedení nebo přímá komunikace s voliči, které jsou v současné Evropě pro populismus velmi typické.⁷ Populismus není definován na základě druhu organizace či typu komunikace. Jsou to pouze nástroje populismu spíše než něco, co ho definuje.⁸ Jako zředěná či úzká ideologie má populismus velmi proměnlivý charakter: může být levicový, nebo pravicový, organizovaný zdola-nahoru, či shora-dolů, založený na silné vedení, i být bez něj.⁹

1.1 Populismus v moderní demokracii

Margaret Canovan definuje populismus v moderních demokratických společnostech jako odvolání se na lid proti ustavené struktuře moci, dominantním ideálům a hodnotám společnosti. Tento základ podle ní dále určuje politický styl, náladu i legitimizaci populismu. Politické a ekonomické uspořádání tedy není jediné, vůči čemu se populismus vymezuje, ale utočí i na osobnosti v akademické a mediální oblasti. Programový obsah populistické strany se potom odvíjí od establishmentu, vůči kterému se vymezuje. Ideologické prostředí se ve společnostech liší a s časem mění, to se odráží i v populismu, proto prakticky není možné populismus z obsahového hlediska vymezovat.¹⁰

---

⁵ Gianfranco Pasquino, „Populism and Democracy“, in *Twenty-first century populism: the spectre of Western European democracy*, ed. Daniele Albertazzi a Duncan McDonnell (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008), 20-21.

⁶ Cas Mudde and Cristóbal Rovira Kaltwasser, „Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America“, *Government and Opposition* 48, č.2 (2013): 151.

⁷ van Kessel, „The populist cat-dog: applying the concept of populism to contemporary European party systems“, 101.

⁸ Mudde, „The Populist Zeitgeist“, 544-45.

⁹ Mudde a Rovira Kaltwasser, „Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America“, 153.

¹⁰ Margaret Canovan, „Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy“, *Political Studies* 47, č.1 (1999): 3-4.

Legitimitu populisté získávají od lidu, ne jen od určité třídy nebo skupiny. Pojem lid má podle Canovan tři hlavní významy, v rámci kterých se k němu populisté v současnosti odvolávají. Může jít o „spojení lidu“ vůči stranám, co ho dělí v rámci jedné země, nebo o termín „náš lid“, kterým se vymezuje etnická skupina vůči imigrantům. Poslední je „běžný lid“ (lidé stejné sociální třídy), co je v kontrastu s privilegovanou elitou.¹¹ Existuje ale i další pohled na to, co je obsahem pojmu lid, než jen přímo nějaká skupina. Paul Taggart představil k lidu alternativní pojem „heartland“ – což je místo vytvořené populisty, kde spolu žije ctnostná a sjednocená populace, taková k jaké populisté odkazují ve svých projevech.¹²

Populisté využívají nedůvěru ve vyhýbavost politiků a jejich způsob vyjadřování. Sami se v kontrastu k nim vyjadřují přímo a jednoduše. Stejně tak řešení a analýzy, která komunikují, jsou velmi přímé a jednoduché. Vše staví na transparentnosti a jasnosti, které všichni rozumí a zároveň odsuzují lidi, kteří komunikují opačně. Jsou proti tajným dohodám, komplikovaným procedurám a jednáním za zavřenými dveřmi, protože na problémy běžných lidí jsou přece jasná jednoduchá řešení. Brojí i proti budování koalic. Také nálada, která se nese kolem populistických stran, je specifická, protože populismus není typický rutinní styl politiky, jak je na něj společnost zvyklá. Budí mnohem víc emocí a je schopna zvednout vlnu nadšení pro obnovu či záchranu země. Populisté pořádají spontánní akce a udržují si se svými následovníky blízký vztah. Tento entusiasmus přivádí do politiky i lidi, kteří k tomu nikdy dříve neinklinovali.¹³ Populisté jsou proti současné reprezentativní politice a chtějí omezit nebo zrušit všechny prostředníky. Hlavní cíl je dosažení, co nejbližšího vztahu mezi lidem a lídrem, aby nebylo moc prostoru pro konflikty a misreprezentaci zájmů lidu.¹⁴

Zároveň ale populisté neodmítají zákonitě reprezentaci jako takovou. Co odmítají je být reprezentován někým odcizeným ze „špatné elity“, proto produkují lídry, kteří zastoupí a pochopí zájmy lidu a mají „zdravý rozum“. Voliči populistických stran nechtějí vyloženě nějak více participovat na politice, než byli doposud zvyklí. Důvodem

---

¹¹ Canovan, „Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy“, 5.

¹² Paul Taggart, *Populism* (Buckingham PA: Open University Press, 2000).

¹³ Canovan, „Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy“, 5-6.

¹⁴ Pasquino, „Populism and Democracy“, 22.

podpory referend populisty je, že je to jediná možnost, jak přímo a čistě zjistit a prosadit zájmy lidu.¹⁵

1.2 Podmínky pro vznik

Rozpor mezi dvěma stranami demokracie pro uchycení populismu nestačí. Je potřeba i dalších specifických faktorů a konstelace ve společnosti. Hlavní je nutnost existence větší skupiny lidí ve společnosti, která věří, že její zájmy nejsou dostatečně sledovány vládnoucí třídou.¹⁶

Pro klíčení populistické mentality je důležitá existence antipolitické nálady – odmítání politiky a následně i samotných politiků. Neznamená to ale zavržení politických aktivit populistů, které jsou zapotřebí pro vypořádání se s politikou. Je typické, že populističtí lídři slibují nahrazení tradiční politiky, jakmile se dostanou k moci. Čím ji nahradí, se už většinou nikdo nedozví. V rámci antipolitické nálady je stěžejní i namíření proti politickým stranám obecně. Populismus neuznává, že je potřeba skupin lidí, které mají znalosti systému a politiky jako takové, aby řídily veřejné záležitosti. Strany jsou navíc součástí problému, vůči kterému populisté brojí – jejich soutěžení, přetahování se o moc, zdržování se navzájem v práci a korupce.¹⁷ V liberálních demokratických systémech, kde jsou politické strany hlavními hráči, je logické, že budou populisté velmi proti stranám. Nechtějí však strany vyloženě rušit, raději se vymezují proti tě etablovaným a tvrdí, že jsou novým druhem strany.¹⁸

Samotná politická situace musí také poskytovat určité podmínky. Aby se mohl populismus rozvinout, musí aktuální politická struktura procházet do určité míry krizí, kdy jsou politické elity z různých důvodů zdiskreditovány a působí nedůvěryhodně. Populismus zde nabírá formu anti-politického protestu. Tato situace vznikla i v Itálii na začátku devadesátých let, jak je popsáno v další kapitole.¹⁹

Co se týče sociálních podmínek, které nahrávají vzniku a rozvoji populismu, tak lze identifikovat skupiny lidí, kteří jsou nejpravděpodobnějším terčem populistů. Jsou to lidé bez pocitu spojení s ostatními kolem sebe na jiné úrovni než v rámci práce a přímo

¹⁵ Mudde, „The Populist Zeitgeist“, 560.

¹⁶ Bernard Crick, „Populism, politics and democracy“, *Democratization* 12, č.5 (2005): 626-627, (2005).

¹⁷ Pasquino, „Populism and Democracy“, 21.

¹⁸ Mudde, „The Populist Zeitgeist“, 546.

¹⁹ Francisco Panizza, „Introduction: Populism and the Mirror of Democracy“, in *Populism and the Mirror of Democracy*, ed. Francisco Panizza, (London – New York: Verso, 2005), 12.

osobních vztahů. Od politiky jsou taktéž odcizeni a potřebují se k něčemu emocionálně upnout a někam se zařadit. Příznivci populistických stran většinou nebývají součástí ani žádných organizací či spolků. Do takového stavu se lidé dostanou kvůli častému stěhování, kdy jsou narušeny tradiční vazby tvořící místní komunitu. V novém místě se potom tyto vazby utváří jen těžko. Stejně tak nezaměstnanost může zlomit společenské vazby či způsobit potřebu nové vytvořit vzhledem k nastalé prázdnotě v životě člověka.²⁰

Společnosti v procesu přeměny jsou více náchylné k podpoře populismu. V takovém období vznikají skupiny vykořeněných lidí, které jsou snadným terčem populistických slibů.²¹ V historii se jednalo například o období proměny venkovských oblastí na městské nebo ze zemědělských společenství na průmyslové. Tyto změny provází narušené vztahy, špatná nálada a frustrace populace. Populisté potom nabízí řešení a jistotu. Přejícné období společnosti jim velmi vyhovuje a nesnaží se nějak pevně institucionalizovat ve společnosti v rámci pravidel a práva nebo něčeho trvalého, čímž by uspíšili stabilizaci společnosti. Dokud přechodné období trvá, populisté budou potřeba.²²

V klasické demokratické politické struktuře neexistuje žádná automatická obrana proti populismu. V některých společnostech například ve Velké Británii, ale bylo možno najít prvek, který populismu ztěžoval působení. Byla jím zakořeněná úcta k vedení a k těm, kdo se do něj dostali. Obecné uznání, že to není jednoduchá práce, kterou může dělat každý. Dalším prvkem s podobným účinkem je víra ve společnosti, že politické strany reprezentují určité agregované skupiny názorů.²³

S rozmachem médií a také s přispěním dalších faktorů jako je demystifikace politických funkcí, která dala lidem pocit, že rozumí práci politiků a mohli by ji dělat také a lépe, se charisma u politiků stalo důležitějším v politice než kdy dříve. Ač charismatické vedení není nutně pravidlem u populistických lídrů, jak zmíněno výše, je rozhodně nejčastější a je tomu tak i v případě Itálie.²⁴ Mezi společný rys populistických

---

²⁰ Pasquino, „Populism and Democracy“, 23-24.

²¹ Panizza, „Introduction: Populism and the Mirror of Democracy“, 12-13.

²² Pasquino, „Populism and Democracy“, 24-25.

²³ Ibid., 22.

²⁴ Mudde, „The Populist Zeitgeist“, 556.

lídrů současnosti tak patří jejich charisma a řečnická obratnost, které využívají při prezentaci v médiích a zároveň tím přitahují jejich pozornost.²⁵

Média hrají klíčovou roli v budování současných populistických hnutí. Přirozeně inklinují k informování o věcech, které vybočují z řady a jsou pro diváky tím pádem přitažlivější. Těmi jsou právě populistická hnutí. Média tak pomáhají populistům získat prostor a přivolat pozornost na problémy, které akcentují. Politici se soustředí na vystupování před nimi – na správnou komunikaci s diváky – a to je klíč úspěchu populistů. Politika se také čím dál tím více personalizuje – konkrétní problémy a politiky jsou spojovány s lidmi, kteří jsou vidět a slyšet. Politici, kteří umí lépe vystupovat a svojí agendu lépe „prodat“ dostanou i více prostoru. Zájmy populistů a médií se ať už přímo cíleně nebo neplánovaně protnulý. Média v dnešní době sahají po stále více skandálních a dramatictějších událostech, aby si udržely publikum, což je přesně to, co populisté nabízí a tvoří. Dostávají tudíž více prostoru, následně i určité potvrzení svého postavení jako reálného subjekty a samozřejmě získávají popularitu. Můžou také efektivně přivést pozornost k problémům, které do té doby nebyly viděny jako podstatné, ale nyní se pomocí médií nafukují a tvoří kauzy. Politikům a politickým stranám reálně nezbude než se populisty začít zabývat, čímž jim ještě zvýší legitimitu. Dá se říci, že populisté a média se navzájem potřebují a doplňují.²⁶

2 Vývoj a situace v Itálii

V 90. letech se Itálie stala jednou ze zemí s nejpříhodnějšími podmínkami pro růst populistických subjektů. V mnoha studiích i článcích je Itálie označována v různých variacích za zemi populistů. Strany populistické zde již ve volbách déle překonávají strany tradiční. Ač jsou populistické strany na vzestupu i v dalších západních demokraciích, Itálie zůstává stále zemí, kde se jim daří dlouhodobě nejvíce.²⁷

Během let 1994-2011 byly u moci postupně 4 vlády dominované populistickým lídrem Berlusconiem. Od 90. let populisté konsolidovali svoje pozice a jejich oponenti se vůči nim buď ostře vymezili, nebo je přijali. To mělo za následek, že se populisté stali

²⁵ Gianpietro Mazzoleni, „Populism and the Media“, in *Twenty-first century populism: the spectre of Western European democracy*, ed. Daniele Albertazzi a Duncan McDonnell (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008), 49.

²⁶ Ibid., 50-62.

²⁷ Marco Tarchi, „Italy: the promised land of populism?“, *Contemporary Italian Politics* 7, č.3 (2015): 274.

v určitou chvíli součástí tradičního politického spektra. Jako reakce na tento jev došlo ke vzniku nových populistů, kteří se vymezují vůči těm starším. Italské zakořenění populismu a reakce na něj jsou tedy více komplexní než v jiných zemích z více důvodů. Za prvé italský populismus má podíl na demokratickém systému druhé republiky, když podpořil konec starého systému. Dalším specifikem je tvorba populistických hnutí v reakci na již existující. Nakonec anti-populisté mají výrazně ztíženou situaci v zemi, kde je tak silně zakořeněno odmítání stranických elit.²⁸ V této kapitole se budu věnovat právě vývoji systému stran od rozpadu systému první republiky v 90. letech.

2.1 Rozpad systému první republiky

Po druhé světové válce až do kolapsu stranického systému v 90. letech zůstávaly nejsilnějšími stranami Křesťanská demokracie (*Democrazia Cristiana*, DC) a Italská komunistická strana (*Partito Comunista Italiano*, PCI). Dějilo se mezi ně v průběhu let kolem dvou třetin hlasů. Strany nabyly moci již za války, kdy se od fašistů bylo možno odvrátit buď k církvi, nebo k odboji, kterému dominovali komunisté. Vzhledem k vývoji studené války byla komunistická strana vyřazena z možnosti podílu na vládě a byla v politické izolaci. Ve vládě se tak střídali nejsilnější křesťanští demokraté v kombinacích s menšími stranami politického středu a od roku 1963 s Italskou socialistickou stranou (*Partito Socialista Italiano*, PSI).²⁹

Křesťanská demokracie byla dlouho chráněna proti odklonu voličů. Důvodem byl silný vliv katolické církve v zemi, politický klientelismus a také radikální rozdělení spektra na dva póly s křesťanskými demokraty na jedné straně a komunisty na druhé. Strach z posílení komunistické strany vedl voliče k podpoře silné stabilní Křesťanské demokracie, ač s ní už nebyli třeba spokojeni. Tato stabilita začala kolísat v 70. letech, kdy se začal zvětšovat podíl elektorátu ovlivněného sociálními změnami v 50. a 60. letech a prudkým ekonomickým růstem. Nespokojenost voličů s výkonem politických stran se začala projevovat. Hlasy byly více diverzifikované, ale také poklesla volební účast. Vznikalo více nových stran a uskupení a množství hlasů vhozených pro tři hlavní

---

²⁸ Bertjan Verbeek a Andrej Zaslove, „Italy: a case of mutating populism?“, *Democratization* 23, č.2 (2016): 305.

²⁹ James L. Newell, *Parties And Democracy In Italy* (Aldershot: Ashgate, 2000), 15-18.

strany klesalo. Co se voličů týče tak situace pro tvorbu a růst nových stran a všeobecnou změnu v politice byla velmi příznivá.³⁰

V letech 1992 až 1994 se zhroutil do té doby fungující systém stran. Bezprostřední roli v tom sehrála aféra označovaná jako „tangentopoli“, ale byly tu i dlouhodobější faktory, které vedly stávající systém k zániku. Kolaps systému uspíšily i některé externí vlivy. Za prvé to byl pád komunismu, což vedlo k většímu rozmachu levice a k narušení podpory Křesťanské demokracie. Dále došlo k zavedení jednotné evropské měny, které tlačilo Itálii, aby dodržovala přísnější fiskální disciplínu. Bylo čím dál jasnější, že starý stranický systém nemůže dlouho vydržet. Ekonomický tlak od Evropské monetární unie se zvyšoval a na udržení italského klientelistického systému nebylo dostatek peněz. Snaha řešení problému zvýšením daňové zátěže Italů dále prohloubila nespokojenost lidí s nefunkčním systémem.³¹

V rámci skandálu „tangentopoli“ vyšetřování odhalilo sérii korupčních dohod, kdy soukromé i veřejné společnosti financovaly politiky a strany výměnou za služby jako přidělování veřejných zakázek či formování legislativy ku prospěchu danému subjektu. Do určité míry byly zapojeny všechny strany, ale hlavními aktéry byly nejsilnější vládní strany, tedy Křesťanská demokracie a Italská socialistická strana. Zatčeno bylo 2000 lidí a vyšetřování byli nejvyšší politici v zemi.³² Zasažené strany se dostaly do velké krize. Ztrácely podporu už tak nespokojených voličů, ztrácely i členy, jak kvůli zapletení do korupce, tak z nedostatku zdrojů (které měly původně z úplatků), jejich vedení se rozpadalo. Z mnoha stran se odlupovaly regionální skupiny kandidující za sebe odděleně od mateřských.³³

V Itálii se navíc napříč stranami složilo hnutí za referendum, které usilovalo o změnu volebního systému. Referend ohledně volebního systému proběhlo od roku 1991 více, ale nejzásadnější proběhla v roce 1993. V novém systému byly tři čtvrtiny horní i dolní komory parlamentu voleny jednokolovým většinovým systémem a jedna čtvrtina

---

³⁰ Newell, *Parties And Democracy In Italy*, 19-20.

³¹ Carlo Ruzza a Stefano Fella, *Reinventing the Italian Right: Territorial Politics, Populism and 'Post-Fascism'* (Milton Park: Routledge, 2009), 19-24.

³² *Ibid.*, 24.

³³ Newell, *Parties And Democracy In Italy*, 26.

byla doplňována proporcionalně. Nový systém extrémně polarizoval volební spektrum a nutil strany sdružovat se do volební bloků, aby měly větší šanci ve volbách uspět.³⁴

Zasažené strany nevyužily příležitosti a nedošlo k jejich přeměně a obnově. V roce 1992 byla naposledy utvořena vláda ve stejném složení. Křesťanská demokracie se později rozpadla na několik menších stran a stejně tak socialisté.³⁵

Aféra Tangentopoli měla velký význam v otevření velké části společnosti populistům. Napříč společností vzbudila náladu namířenou proti systému a dosavadnímu establishmentu. V televizi, na veřejných shromážděních i v rámci kampaní docházelo k časté aktivní kritice ustavených politických stran. Na lokální úrovni se hledali noví zástupci, kteří nebyli profesionální politici a nebyli tudíž spojeni s upadajícím systémem. Populistická rétorika se na nějakou dobu stala rétorikou všech. Tato situace nahrávala úspěchu lidí, kteří nebyli tradičními politiky a dokázali zůstat v kontaktu s voliči.³⁶

2.2 Rozmach populistických stran

Historicky největší ekonomická nevyrovnanost je v Itálii mezi jihem a severem. Řím je hlavně politickým centrem, finančním a průmyslovým je sever země. Problém nerovnoměrnosti v zemi se táhne už od sjednocení. Sever země se po válce ještě více rozvinul a stal se součástí moderních ekonomických center, zatímco jih zůstával dále pozadu financován severem. V rámci programů, které měly řešit „jižní otázku“ docházelo k další korupci a klientelismu spojenému s politickou strukturou v Římě.³⁷

V reakci na tento problém začali v severních regionech v 80. letech vznikat tzv. Ligy. Mezi nejvýraznějšími byly Benátská liga a později Lombardská liga. V roce 1991 se tyto regionální subjekty sjednotili pod Umbertem Bossim a utvořili Ligu Severu (*Lega Nord*, LN), uskupení, jehož hlavní zaměření bylo na nerovnost mezi jihem a severem a na prostředky proudící ze severu na jih.³⁸ S narůstající imigrací do Itálie (hlavně z Afriky a Asie) se Liga zaměřila i na tento problém, který hlavně u chudší části

³⁴ Newell, *Parties And Democracy In Italy*, 26-29.

³⁵ Ibid., 21-25.

³⁶ Tarchi, „Italy: the promised land of populism?“, 277.

³⁷ Ruzza a Fella, *Reinventing the Italian Right: Territorial Politics, Populism and 'Post-Fascism'*, 21-22.

³⁸ Piero Ignazi, „Legitimation and Evolution on the Italian Right Wing: Social and Ideological Repositioning of Alleanza Nazionale and the Lega Nord“, *South European Society and Politics* 10, č. 2 (2005): 344-345.

společnosti probouzel obavu o práci příjem, vzhledem k tomu, že imigranti pracující často na černo byli levnější pracovní síla.³⁹

Liga Severu byla jedním z prvních výrazných uskupení, které vykazují prvky populismu definované v první kapitole práce typické pro současnou italskou politiku. Strana se držela populistické linky ochrany prostých lidí severu proti centralizovanému státu, ekonomickým a politickým oligarchům. Komunikace strany byla jednoduchá, srozumitelná a občas i drsná, čímž se snažila vymezit vůči uhlazené elitě. Ve snaze spojit své voliče strana pracovala na vytvoření specifické severní identity. Typickým prvkem Ligy byla také její centralizace pod charismatickým vedením svého lídra. Struktura organizace byla vybudována tak, aby ji ochraňovala před nabouráním od spodu, od členů. Členové procházeli schvalovacím procesem a volební právo v rámci organizace dostávali až po ověření jejich loajality.⁴⁰

Další populistickou stranou, která se v Itálii stala dominantní, byla Forza Italia. Strana byla založena mediálním magnátem Silviem Berlusconiem, jehož byznys byl vývojem na politické scéně ovlivněn. Organizace se vyznačovala především velmi kvalitním marketingem, který podporoval veřejný obraz hlavně svého lídra než politické strany, jak bylo zvykem.⁴¹ Prezentoval se jako zástupce společnosti, pro kterou ví, co je dobré a nutné udělat. Pravidla, kterých je nucen se držet jen zpomalují a komplikují jeho cíl vše vyřešit. V jeho projevech se často objevovaly reference na zdravý rozum běžných lidí a na společné tradice. Kritizoval politiky z povolání a jejich vyjednávání a kompromisy. Byl i podezřívavý vůči intelektuálům a jejich sklonům věci komplikovat a zapomínat přitom na běžné občany a jejich problémy.⁴²

Berlusconi se byl schopen na jihu spojit s Italským sociálním hnutím (krátce po volbách přejmenováno na Národní Alianci), a na severu s Ligou Severu. Před volbami využil svých mediálních možností a vytvořil znovu iluzi boje mezi svobodou a totalitou obnovením potencionální komunistické hrozby. Uskupení mělo také výhodu, že nebylo prakticky vůbec spojováno s padlým systémem. V roce 1994 vyhrálo volby. Sestavená vláda způsobila kontroverzi, jelikož to bylo poprvé, kdy byla v moderní evropské

---

³⁹ Marco Tarchi, „Italy: A Country of Many Populism“, in *Twenty-first century populism: the spectre of Western European democracy*, ed. Daniele Albertazzi a Duncan McDonnell (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008): 88.

⁴⁰ Newell, *Parties And Democracy In Italy*, 26-29.

⁴¹ Ibid., 30.

⁴² Tarchi, „Italy: the promised land of populism?“, 275.

demokracii zahrnutí ministři strany s neofašistickými kořeny – Italského sociálního hnutí. Stejně tak kontroverzní bylo i začlenění ministrů ze strany Ligy Severu, která otevřeně vystupovala proti jednotě italského státu, silně kritizovala Italské sociální hnutí jako fašisty a kritizovala i Berlusconiho za jeho střety zájmů. Během působení vlády zároveň probíhalo vyšetřování Berlusconiho společnosti Fininvest kvůli korupci, které se Berlusconi snažil ovlivnit. Když na konci roku 1994 začal být vyšetřován sám Berlusconi, byla to pro Ligu Severu záminka pro opuštění koalice a vláda se rozpadla. Následně až do roku 1996 stála v čele úřednická vláda a další volby vyhrálo středolevicové uskupení.⁴³

Koalice v čele s Berlusconim se dostala znovu k moci v roce 2001. Berlusconi nechal v rámci kampaně rozeslat do milionů domácností knihu o svém životě „Italský příběh“. Ta ho vykreslovala jako tvrdě pracujícího loajálního člověka, kterého tyto prostě vlastnosti vynesli na vrchol. Také podepsal v živém vysílání závazek vůči italskému lidu, který ho zavazoval k realizaci hlavních politických plánů. V případě neúspěchu by již nekandidoval.⁴⁴ Stejně jako v předchozím vládnoucím období vyvstala brzy otázka Berlusconiho střetu zájmů. Nešlo jen o střet zájmů, ale byl dále vyšetřován i kvůli korupci a finančním podvodům. Zákony vydávané jeho vládou byly vícekrát na míru řešení jeho problémů. Proti Berlusconimu tak například díky jednomu takovému zákonu muselo být zastaveno řízení ohledně korupce. Ač měla vláda bezpečnou většinu, slibovaného zlepšení ekonomického stavu země nedocílila. Problém byl samozřejmě i v nemožnosti koalice shodnout se na některých otázkách jako devoluce a snížení daní, kdy Liga Severu byla proti Národní Alianci mající podporu hlavně na jihu země. V obdobném složení se koalice dostala k moci ještě jednou v letech 2008–2011.⁴⁵

2.3 Vláda technokratů a volby v roce 2013

I přes získání bezpečné většiny v obou komorách parlamentu ve volbách v roce 2008, Berlusconiho vláda ztrácela pevnou půdu pod nohama. Hlavními důvody byly hlavně postupující krize eurozóny, problémy s nejednotností Berlusconiho strany a vyplouvání na povrch dalších jeho skandálů. Forza Italia se sloučila s Národní Aliancí a utvořily spolu stranu Lid svobody (*Il Popolo della Libertà*, PdL). Jedním z projevů

⁴³ Ruzza a Fella, *Reinventing the Italian Right: Territorial Politics, Populism and 'Post-Fascism'*, 27-28.

⁴⁴ Phil Edwards, „The Berlusconi Anomaly: Populism and Patrimony in Italy's Long Transition“, *South European Society and Politics* 10, č. 2(2005): 226-229.

⁴⁵ Ruzza a Fella, *Reinventing the Italian Right: Territorial Politics, Populism and 'Post-Fascism'*, 31-34.

rozporů ve straně byl odchod Gianfranca Finiho v roce 2010 z Lidu svobody, který byl lídrem Národní Aliance a dlouhodobým spojencem Berlusconiho. Sám tvrdil, že ze strany byl Berlusconiho vytlačen a založil následně novou stranu Budoucnost a svoboda pro Itálii (*Futuro e Libertà per l'Italia*, FLI). Na konci roku 2010 přežila Berlusconiho vláda hlasování o nedůvěře o pouhé tři hlasy. Od italské vlády bylo opakovaně vyžadováno podniknutí efektivních kroků ke zlepšení ekonomické situace země, která se propadala hlouběji do krize, jak ze strany evropských, tak ze strany domácích institucí. To se jí ale dařilo jen stěží. Situace se vyhrotila natolik, že byl Berlusconi donucen podat rezignaci. Prezident Napolitano se obrátil na Maria Montiho, prezidenta Univerzity Bocconi a bývalého evropského komisaře, k sestavení nové vlády s cílem zastavení propadu ekonomické situace Itálie. Monti se silným mandátem od prezidenta sestavil vládu technokratů, kde žádný ministr nabyt významně vázán na nějakou z hlavních stran. Montimu se povedlo navrátit důvěru v italskou ekonomiku, ale zlepšení bylo docíleno hlavně tlakem fiskálních politik spíše než ekonomickým růstem, takže východisko z krize bylo stále v nedohledu. V prosinci 2012 stáhla strana Lid svobody podporu Montiho vládě a zkrátila tak její působení dva měsíce. Kromě výrazné podpory od prezidenta měl podporu například i od politiků na evropské úrovni.⁴⁶

Už lokální volby v roce 2012 předznamenaly, co se bude dít v roce 2013, když ukázaly, že do té doby nejsilnější strany, ztratily svojí schopnost získat veřejnou podporu a jejich lídři se akorát nadále oddalovali svým voličům. Lid svobody a Liga Severu ve výsledcích propadly. Relativní úspěch zaznamenala středolevicová koalice. Překvapením byl úspěch nově se formujícího Hnutí pěti hvězd. Obecně se ale potvrdilo, že aktuální strany byly v krizi. Vzhledem k úspěchu Hnutí pěti hvězd bylo jasné, že lid chtějí změnu a přidávají se k náladě namířené proti vládnoucím stranám.⁴⁷

Ve volbách 2013 se Hnutí pěti hvězd stalo jednou z nejsilnějších stran v poslanecké sněmovně. Náhlý úspěch byl kombinací více faktorů: rozdrobenosti levice, antipolitické nálady ve společnosti rostoucí už delší dobu, vnitřních rozporů u pravicových populistů (Berlusconi čelil zpochybňování své vedoucí role a Liga Severu

---

⁴⁶ Gianfranco Baldini, „Don't Count Your Chickens before They're Hatched: The 2013 Italian Parliamentary and Presidential Elections“, in *Protest elections and challenger parties. Italy and Greece in the economic crisis*, ed. Susannah Verney a Anna Bosco (London: Routledge, 2015) 79-81.

⁴⁷ James L. Newell, „A Landlord's Notice to Quit: The May 2012 Municipal Elections in Italy“, in *Protest elections and challenger parties. Italy and Greece in the economic crisis*, ed. Susannah Verney a Anna Bosco (London: Routledge, 2015), 55-57.

utrpěla obviněními z korupce).⁴⁸ Důvody úspěchu Hnutí a příhodnou situací v Itálii se budu zabývat podrobně v poslední kapitole v práci.

3 Vznik a vývoj Hnutí pěti hvězd

V roce 2011 vygradoval proces tzv. nové tranzice, který začal koncem Berlusconiho vlády v listopadu 2011. Vznikající Hnutí pěti hvězd (*Movimento 5 Stelle*, M5S) začalo vyplňovat místa, kde strany druhé republiky ztrácely podporu. Přelomové byly lokální volby v roce 2012, které potvrdily rozmach Hnutí. Lídr Beppe Grillo byl jiný než ostatní postavy v italské politice za posledních 20 let – bývalý komik, který výrazně podpořil růst antipolitické nálady, byl inspirací a propagátorem participace odzdoła nahoru, ale zároveň plně ovládal strategická rozhodnutí Hnutí.⁴⁹ Následující kapitola bude podrobně o formování Hnutí a o tom, co přecházelo jeho vstupu do politiky. Budu se věnovat i prezentaci a komunikaci Beppe Grilla, které splňují populistickou definici. I když jeho vztah s médii je velmi nepřátelský, stále jich velmi obratně využívá a plní jejich obsah.

3.1 Formování Hnutí

Beppe Grillo se stal celebritou v 70. a 80. letech jako herec, komik a moderátor v italské veřejnoprávní televizi RAI. Během postupného úpadku systému první republiky se stal velmi populární se svým proti systémovým satirickým vystupování, což skončilo jeho vyhoštěním z televize v roce 1986, když příliš kritizoval vládní Italskou socialistickou stranu. Následně začal vystupovat v divadlech, sportovních centrech a na náměstích se svými monology plnými satiry a kritiky především – zaměřoval se především na velké ekonomické a finanční skandály.⁵⁰

Originální inovativní aspekt budoucího Hnutí pěti hvězd vznikl až poté, co Grillo začal spolupracovat s Gianbertem Casaleggiem, jedním z tehdejších největších italských expertů na online marketing. S ním vznikla myšlenka organizační struktury, která spojovala politickou iniciativu a mobilizaci lidí. Zatímco Grillo byl člověk zkušený

⁴⁸ Verbeek a Zaslove, „Italy: a case of mutating populism?“, 310.

⁴⁹ Fabio Bordignon a Luigi Ceccarini, „Five Stars and a Cricket. Beppe Grillo Shakes Italian Politics“, in *Protest elections and challenger parties. Italy and Greece in the economic crisis*, ed. Susannah Verney a Anna Bosco (London: Routledge, 2015) 31-32.

⁵⁰ *Ibid.*, 33.

v politickém aktivismu, protestu a se schopností vyvolat zájem mezi lidmi, Casaleggio měl mimo jiné zkušenost s využíváním webu lidmi za účelem řešení aktuálních problémů.⁵¹

V roce 2005 Grillo založil svůj blog na webové adrese *beppegrillo.it*, kde se začala formovat jeho politická iniciativa. Stránka postupně získala obrovskou popularitu a byla základem později vzniklého Hnutí. Blog se dokonce objevil v mnoha zahraničních žebříčcích mezi nejvlivnějšími blogy na světě a sám Grillo se také dostal na seznam největších webových celebrit.⁵² Založení blogu dovedlo Grilla k tomu, že postupně úplně opustil roli komika a přesunul se do role politického aktivisty.⁵³ Na internetu mohl Grillo komunikovat bez jakýchkoli zábran, které by mu potencionálně hrozily v médiích. Na blogu se také mohli grillovi sympatizanti projevit a podílet a Grillo reagoval na jejich podněty.⁵⁴ Hlavními tématy jeho monologů a příspěvků byly boje v otázkách životního prostředí, ekonomická a politická moc velkých průmyslových skupin. Kritizoval konzumní společnost a peníze. Zajímal se také o kauzy týkající se práce a pracovních podmínek – na základě zkušeností, které sdílely lidé skrze jeho stránky, napsal knihu *Schiavi Moderni* (Moderní otroci).⁵⁵

Kromě blogu vznikla ještě platforma *beppegrillo.meetup.com*, kde Grillo vyzval své fanoušky, aby sociální síť využili k organizaci setkání, které měli převést online diskuzi v reálnější aktivitu za změnu. Tato iniciativa byla úspěšná a vedla ke vzniku lokálních skupin, které definovaly vlastní lokální agendu a byly později základem pro zrod Hnutí jako reálného subjektu kandidujícího ve volbách.⁵⁶

Se svými vystoupeními po Itálii Grillo pokračoval i po založení internetových platform. Vrcholem jeho cest byla organizace tak zvaných „Vaffancullo Days“ (neboli V-days). Byly to masové protestní akce na náměstích ve městech, které přilákaly stovky tisíc lidí. Tyto akce upoutaly celonárodní zájem, a ač bylo pokrytí médií v negativním tónu, dostalo se jim potřebné pozornosti. Název V-day v sobě nese více významů. První je doslovný zřejmý z celého názvu a má směřovat na politiky a novináře. Druhý

---

⁵¹ Roberto Biorcio, „The reasons for the success and transformations of the 5 Star Movement“, *Contemporary Italian Politics* 6, č.1 (2014): 39.

⁵² Bordignon a Ceccarini, „Five Stars and a Cricket. Beppe Grillo Shakes Italian Politics“, 33-34.

⁵³ Lorenzo Mosca, „The Five Star Movement: Exception or Vanguard in Europe?“, *The International Spectator* 49, č.1 (2014): 41-42.

⁵⁴ Biorcio, „The reasons for the success and transformations of the 5 Star Movement“, 39.

⁵⁵ Bordignon a Ceccarini, „Five Stars and a Cricket. Beppe Grillo Shakes Italian Politics“, 33-34.

⁵⁶ Newell, „A Landlord's Notice to Quit: The May 2012 Municipal Elections in Italy“, 61.

odkazuje na knihu *V for Vendetta*, příběh o totalitním systému, kterému se postaví tajemný rebel V. A další význam je v písmenu V jako v římském čísle 5, což odkazuje na pět nejdůležitějších témat, které se na těchto dnech řeší a které symbolizuje i pět hvězd ve znaku Hnutí – jsou to voda, energie, životní prostředí, mobilita a rozvoj. Tyto akce pomohly na cestě k vyprofilování se a nabytí konkrétnější identity budoucího Hnutí. Účastníky pojilo dohromady kromě podpory stejných myšlenek také vyhranění se vůči „špatným“ politickým stranám a médiím. První V-day se konal v září 2007 v Boloni a pak v dalších městech. Byl zaměřen proti politikům a stranám a dožadoval se „čistého parlamentu“. V jeho rámci se sbíraly podpisy na podporu zákona, který říkal, že žádný občan shledaný vinným z trestného činu nemůže být v parlamentu, dále omezoval počet volebních období pro volené zástupce na dvě, zaváděl preferenční hlasy u voleb do parlamentu a zakazoval držet dvě volená místa najednou. Návrh získal podporu 350 tisíc podpisů. Grillo také oznamoval svůj záměr podpořit některé nestraničké kandidáty.⁵⁷

Druhé V-days začaly v Turíně, odkud pokračovaly na náměstí dalších měst a byly namířeny proti novinářům. Při nich se sbírali podpisy na podporu zákona o zrušení dotací pro vydavatelský průmysl, zrušení Gasparriho zákona, který reguloval média, skrze referendum a zrušení oficiálního registru novinářů. Stejně jako v předchozím případě získal návrh několik stovek tisíc podpisů, ale v obou případech nebyly návrhy parlamentem vůbec vzaty v potaz. Sám Grillo na svých stránkách oznámil, že ve volbách roku 2008 kandidovat nebude, protože zákon neumožňoval výběr kandidáta skrze preferenční hlasy, ale také vyhlásil podmínky pro nestraničké kandidátky, které by chtěli získat jeho záštitu. V té době už existovalo logo pěti hvězd, kterého byl Grillo výlučný vlastník, a to se na jím podpořených kandidátkách v lokálních volbách roku 2008 objevilo.⁵⁸ Dále se v popisu kandidátek objevovalo „přátele Beppe Grilla“ a někteří kandidáti se opravdu dostali do místních rad a zastupitelstev. Ve volbách do Evropského parlamentu potom Grillo podpořil další dva nezávislé kandidáty.⁵⁹

Po účasti ve volbách 2008 vznikla potřeba větší institucionalizace a zformování národní organizace, která by vytvořila strukturu a byla jednotícím prvkem kandidátek. Ještě před založením Hnutí proběhlo v březnu 2009 ve Florencii setkání podporovatelů

⁵⁷ Mosca, „The Five Star Movement: Exception or Vanguard in Europe“, 42.

⁵⁸ Newell, „A Landlord's Notice to Quit: The May 2012 Municipal Elections in Italy“, 61.

⁵⁹ Bordignon a Ceccarini, „Five Stars and a Cricket. Beppe Grillo Shakes Italian Politics“, 33-34.

Grilla, členů Meetup skupin a kandidátů z oficiálně podporovaných kandidátek Jeho výsledkem byla tzv. Florencijská charta, která obsahovala definovaný společný program, který odpovídal pěti hvězdám.⁶⁰

Hnutí pěti hvězd bylo oficiálně založeno v říjnu roku 2009. Grillo vytvořil program s více než 120 body a také „ne-statut ne-strany“, který obsahoval organizační pravidla a principy.⁶¹ Do Hnutí mohl vstoupit kdokoli, kdo nebyl členem žádné jiné politické strany a v případě lidí, kteří za Hnutí chtěli kandidovat, byla podmínka trestní bezúhonnosti. V regionálních volbách v roce 2010 Hnutí kandidovalo v pěti regionech a získalo přes půl milionu hlasů. Největší úspěch mělo v regionu Emilia-Romagna, kde mělo 6 % z celkového počtu hlasů, a v Piedmontu 4 %. V lokálních volbách v roce 2011 se úspěch ještě zvětšil. V Bologni byl výsledek pro Hnutí dokonce 9,5 %.⁶²

Na začátku roku 2012 průzkumy ukazovaly, že Hnutí přebírá voličskou podporu od politických stran, které ztrácely voliče kvůli korupčním skandálům ve svých řadách či podpoře zavádění šetřících opatření. V lokálních volbách v roce 2012 se pozitivní prognózy potvrdily, protože výsledky Hnutí se zdvojnásobily. V Benátsku a Emili-Romagni se výsledky pohybovaly kolem 20 % a stejně tak významné byly výsledky i v dalších severních regionech. Obsazena byla 4 starostovská křesla a v místních zastupitelstvech nyní sedělo přes 140 tzv. grillini. Na Sicílii Hnutí získalo 15 % hlasů a umístilo se tak jako první v regionu, a i když guvernérské místo připadlo zástupci jiné strany, byl to pro Hnutí velký úspěch.⁶³

Od roku 2012 se také Beppe Grillo přesunul od primárně internetové komunikace zpět na přímý kontakt skrze své cesty a akce po Itálii. Tato jeho intenzivní kampaň byla jedním z klíčových bodů v úspěchu Hnutí ve volbách. V televizních pořadech se Grillo nadále odmítal objevovat, jelikož proti jejímu nemorálnímu systému bojoval, ale jeho akce byly samozřejmě mediálně dost pokryty vzhledem k tomu, že měly masovou účast, kterou nešlo ignorovat. V únoru roku 2013 Hnutí pěti hvězd vstoupilo do parlamentu s 163 zástupci. Dostalo se tak do fáze, kdy se muselo více institucionalizovat, což začala provázet i vnitřní napětí. To pocházelo hlavně z rychlého

⁶⁰ Mosca, „The Five Star Movement: Exception or Vanguard in Europe“, 43.

⁶¹ Paolo Natale, „The birth, early history and explosive growth of the Five Star Movement“, *Contemporary Italian Politics* 6, č.1 (2014): 17.

⁶² Bordignon a Ceccarini, „Five Stars and a Cricket. Beppe Grillo Shakes Italian Politics“, 34.

⁶³ *Ibid.*, 35-36.

růstu a z otázky vztahu mezi volenými představiteli Hnutí a nevoleným lídrem Grillem, který zůstával výhradním majitelem značky Hnutí a jeho vůdcem.⁶⁴

3.2 Charisma Beppe Grilla a komunikace Hnutí

Beppe Grillo a Hnutí pěti hvězd splňují definici populismu danou v úvodní kapitole práce, stejně jako odpovídají základním vlastnostem populistů v moderní demokracii. Grillo typicky zavrhuje politiku a jako profesi a dává důraz na to, že kandidáti z Hnutí jsou politikou a jejími špatnými vlastnostmi nezasažení. Vzdálenost mezi zastupujícím politikem a občanem má být co nejmenší, i proto musí být politici stejní jako ostatní a vybírání z lidu. Jejich politická nezkušenost se stává výhodou. V lidu také hledá Hnutí svou legitimitu – klasicky staví do protikladu jeho ctnostné vlastnosti, nezkorumpovanost a politickou nepošpiněnost a na druhou stranu pravý opak, elitu, která je zákonitě špatná.⁶⁵

M5S si zakládá na nezařazení se jako politického subjektu. Odmítá být označováno za stranou nebo se řadit k pravici nebo k levici. V politice jako strana Hnutí ale funguje. Ač se snaží odlišit eticky a některými demokratickými principy ve svém fungování, jako je volba je, kdo bude kandidovat do parlamentu za Hnutí, co se týče působení v lokálních zastupitelstvech a parlamentu, zatím se od klasických stran nijak neodlišilo. Ač je Grillo v čele Hnutí, nikdy se tak nepopisoval. Sám sebe vždy definoval v rámci strany jen jako sjednocující sílu a garanta monitorujícího lidi kandidující za Hnutí. Nikdy také sám přímo nekandidoval na žádnou pozici ve veřejných institucích, protože, jak tvrdí, je pouze komikem a jinou úlohu v životě nechce. Tento ambivalentní přístup se prolíná celým Hnutím, kdy M5S funguje jako strana, ale stranou být odmítá, členové nejsou straníky ale aktivisty a hlavní osobnost „nestrany“ rozhodně není politikem.⁶⁶

Grillův vztah s médii vyplývá už z výše popsaného akce V-day, která byla v jednom případě namířena přímo proti nim. Grillo média pravidelně napadá, ale zároveň z nich těží maximum. Grilla prakticky není možné dostat do televize do debaty s oponenty, či získat s ním rozhovor, a ke stejnému chování nabádá i ostatní aktivisty

⁶⁴ Mosca, „The Five Star Movement: Exception or Vanguard in Europe“, 44-45.

⁶⁵ Bordignon a Ceccarini, „Five Stars and a Cricket. Beppe Grillo Shakes Italian Politics“, 39.

⁶⁶ Giovanna Cosenza, „Grillo's communication style: from swear words to body language“, *Contemporary Italian Politics* 6, č.1 (2014): 90.

v M5S. O to víc ho však novináři nahánějí a komentují a stejně je tomu i u politiků, kteří vyzývají, aby se konečně postavil před kamery jako oni. Čím více tak Grillo média kritizuje a odmítá, tím víc pozornosti dostává. Na podzim roku 2012 byla italská média Grillem doslova zahlcena, což bylo způsobeno rychlým šplháním Hnutí v žebříčcích volebních preferencí, díky čemuž se o M5S začalo mluvit jako o národní politické síle. Hnutí pěti hvězd se v tu dobu stalo fenoménem.⁶⁷ Ve stejnou dobu byla kvůli objevení se v televizním pořadu dokonce vyloučena členka M5S. Pravidla se pak postupem času přeci jenom rozvolnila. Spoluzakladatel Hnutí Gianberto Casaleggio například začal poskytovat rozhovory novinám a i další aktivisté se objevili v různých pořadech.⁶⁸

V opozici k tradičním zavrhnutým médiím je internet, který je hlavním komunikačním a organizačním nástrojem strany. Informace o Hnutí se šíří skrze sociální sítě, odkud je potom převezmou tradiční média a M5S je tak v nich nepřímou přítomno. Hnutí také internet propaguje jako místo, kde se bude odehrávat novější forma demokracie. Na to navazuje i další odlišnost M5S oproti ostatním stranám – propaguje tzv. aktivní občanství – občané se mají stát státem. Koncept zahrnuje principy přímé demokracie i kontroly, která se má dít online, a lidé u moci jsou samozřejmě voleni ale i kontrolováni odspodu. Strana sama v roce 2013 uspořádala tzv. „Parlamentarie“ neboli online verzi primárek, které měli vybrat kandidáty ve všeobecných volbách v roce 2013.⁶⁹

Za zmínku stojí i Grillův způsob vyjadřování, který používá. Pravidelně se opírá do věku politiků a referuje k nim jako k zombiím či mrtvolám. Jeho politická satira se vyznačuje nulovým respektem k lidem, kteří vykonávají politické funkce. Pro sprostá slova nejde daleko a politikům dává často urážlivé přezdívky. Jazyk je jedním z nástrojů populistů, kterým můžou vyjádřit, že jsou jedním z lidu. Vulgární výrazy se v politice samozřejmě už vyskytovaly a například lídr Ligy Severu Umberto Bossi jich používal často, ale Grillo jejich četností přeci jenom vyniká. Při svých projevech také používá zájmeno *tu* (ty) jakoby mluvil s každým jedním v publiku a měl ke všem blízký vztah. Stejně tak „blízká“ je i jeho řeč těla, kdy chodí k publiku, případně je ve fyzickém kontaktu s lidmi kolem. Na jednom shromáždění se dokonce vrhnul na publiku, které ho přenášelo nad hlavami na rukou, čímž demonstroval důvěru, kterou ke svým

⁶⁷ Cosenza, „Grillo’s communication style: from swear words to body language“, 90-91.

⁶⁸ Fabio Bordignon a Luigi Ceccarini, „Protest and project, leader and party: normalisation of the Five Star Movement“, *Contemporary Italian Politics* 6, č.1 (2014): 58.

⁶⁹ *Ibid.*, 55-58.

podporovatelům chová. Grillův projev není v žádném ohledu umírněný – křičí, běhá ze strany na stranu, divoce gestikuluje a extrémně vyjadřuje emoce.⁷⁰

4 Důvody úspěchu Hnutí

Volby do Evropského parlamentu v roce 2009 Hnutí vynechalo, protože by nebylo schopno pokrýt celou Itálii. Ale v roce 2010 už nastoupilo do všeobecných voleb v pěti regionech – Emilia-Romagni, Piedmontu, Lombardii, Campanii a Benátsku. Hnutí ještě nebylo moc viditelné a výsledky nebyly nijak převratné, ale již zasáhly na několika místech více do výsledků voleb a to hlavně dvěma případy. Prvním bylo ovlivnění výsledků voleb v Piedmontu, kde M5S získalo 4 %, což samo o sobě nebyl až tak zajímavý výsledek. Důležité bylo, že tyto hlasy přebralo Hnutí levice a umožnilo tak jen těsné vítězství kandidáta Ligy Severu. Druhým byl úspěch v regionu Emilia-Romagna, kde Giovanni Favia z Hnutí získal 7 % hlasů ve volbách do vedení regionu a stal se tak regionálním zastupitelem. Tyto dvě volební události byly signálem do budoucna a také odrazovým můstkem pro M5S, i když hlavní klání o hlasy bylo stále mezi etablovanou levicí a pravicí. Před lokálními volbami v roce 2012 se M5S význačně posunulo dopředu. Voliči stále ještě v šoku po mnoha korupčních skandálech, které zasáhly všechny hlavní strany, hledali nové možnosti a hlavně Hnutí z toho těžilo. Zatímco během roku 2011 se M5S pohybovalo v průzkumech mezi 3-4 %, na začátku roku 2012 se situace začala měnit.⁷¹

Do svého boomu v roce 2012 členové a podporovatelé Hnutí odpovídali převážně tomuto profilu: mladí lidé převážně muži s vyšším vzděláním, kteří se identifikovali na politickém spektru převážně doleva. Jejich cílem bylo participovat se nějakým novým způsobem na politickém životě. Hlavní témata pro ně byla zlepšení veřejné správy, dopravy, udržení případně rozšíření zeleně v a kolem měst a otázky zločinu. V roce 2012 se situace změnila. Hnutí získávalo velmi rychle popularitu a počet členů se skokově zvyšoval a členská základna se typově hodně proměnila. Z pohledu klasického pravolevicového rozdělení došlo k nárůstu lidí, kteří se identifikovali napravo.⁷² Při nárůstu podpory mohlo Hnutí počítat s již vytvořenou sítí lokálních skupin, která byla propojena skrze internet. Grillo osobně řídil volební

⁷⁰ Cosenza, „Grillo's communication style: from swear words to body language“, 91-95.

⁷¹ Natale, „The birth, early history and explosive growth of the Five Star Movement“, 19-20.

⁷² Ibid., 17-19.

kampaně a objížděl jednotlivá místa. Ze začátku jeho mediální pokrytí bylo stále omezené, ale po několika první vítězstvích se rychle rozšířilo a rozneslo Grillovy myšlenky po Itálii.⁷³

Tato kapitola se bude věnovat příčinám úspěchu Hnutí pěti hvězd, které vyplývají a navazují na předchozí kapitoly. Konkrétně je budu ilustrovat na období vedoucím k lokálním a regionálním volbám v roce 2012 a následně k parlamentním volbám na začátku roku 2013, kde Hnutí získalo v kontextu Itálie i Evropy bezprecedentní podporu. Hlavními důvody, jak je postupně podrobněji představím, byla krize etablovaných stran, postupující ekonomická krize, která začala mít dopad na občany Itálie, a schopnost Hnutí přijít s tématy, které byly pro voliče důležité, ne se jen profilovat jako protestní strana, k čemuž patří i Grillův talent získat pozornost a tyto věci voličům prodat. Tyto důvody navazují navzájem jeden na druhý a utvořili v Itálii ideální podmínky pro úspěch populistické strany, jaké jsou popsány v první kapitole práce. Hlavně u prvního důvodu, kterým je krize etablovaných stran, nešlo nehledat paralely s kolapsem systému v 90. letech, kdy byly hlavní strany zasaženy skandály, a voliči hledaly nové možnosti a i nový druh politiky. I když v tomto případě nedošly události až do tak krajního bodu, jako byla událost Tangentopoli, nespokojení voliči už nebyli ochotni podpořit bipolární rozdělení a hledali třetí možnost.

Z parlamentních voleb roku 2008 vyšly vítězně Lid svobody s Ligou Severu, které měly v obou komorách parlamentu bezpečnou většinu, a vzhledem k relativní jednotnosti uvnitř stran vyhlídky této vlády nebyly vůbec špatné. Ovšem ne na moc dlouho. První větší nepříjemností byl, už v druhé kapitole zmiňovaný, odchod Gianfranca Finiho ze strany. Vzal s sebou 33 poslanců a 10 senátorů a založil nové uskupení Budoucnost a svoboda pro Itálii. To narušilo vládní většinu a zapříčinilo další drobení uvnitř strany.⁷⁴ Pozice premiéra Berlusconiho byla nabourávána obviněními ze sexuálního obtěžování, které se objevili už na jaře 2009 a táhly se i během dalších dvou let. Tato obvinění hlavně spoluvytvářela podmínky pro boj o moc ve straně, Berlusconiho veřejný obraz poškodily míň než by se dalo očekávat vzhledem k jeho už tak skandální minulosti, že nebylo jednoduché šokovat. Práce Berlusconiho vlády byla kritizována levicovými i pravicovými novináři především kvůli neaktivitě v klíčových

---

⁷³ Biorcio, „The reasons for the success and transformations of the 5 Star Movement“, 43.

⁷⁴ Alessandro Chiaramonte a Roberto D'Alimonte, „The Twilight of the Berlusconi Era: Local Elections and National Referendums in Italy, May and June 2011“, *South European Society and Politics* 17, č. 2 (2012): 267-268.

oblastech, které nijak nesouvisely s premiérovými osobními zájmy, kde byl premiér aktivnější. Kritika přicházela i ze zahraničí, kde neřešení finanční krize italskou vládou také vyvolávalo nevoli.⁷⁵ Rostoucí ekonomická krize nadále prohlubovala i rozkoly ve vládě, zvláště když Berlusconi chtěl řešit úpadek podpory pro jeho stranu zvýšením veřejných výdajů, proti čemuž byl ministr financí Giulio Tremonti, který prosazoval šetřící opatření navzdory ostatním.⁷⁶

Ligu Severu zasáhly problémy a s tím spojená ztráta voličů o něco později než Lid svobody. Na začátku roku 2012 se vynořily pochybnosti o investicích peněz strany, které dostávala na chod od státu, jejím pokladníkem Francescem Belsitem. Následně se provalilo, že je vyšetřován pro podvody a že lídru strany Umberto Bossimu, jeho rodině a dalším ve straně byli propláceny osobní výdaje z nezaúčtovaných veřejných peněz pro stranu. Umberto Bossi, který stranu vedl přes dvacet let, nakonec rezignoval a v čele strany ho nahradil Roberto Maroni.⁷⁷ Tento skandál se se stranou táhl až k volbám a byl pro ni zničující, zvláště protože strana si vybuodovala svou popularitu a podporu na kritice „zlodějů v Římě“ padlého systému v 90. letech. Středolevicové strany, které byly v opozici k Berlusconiho vládě nebyly schopny využít situace a svou podporu během těchto let nijak výrazně nezvýšily. Strana Mezinárodní demokratická unie doplatila hlavně na soustředění se na krátkodobé kauzy místo, aby pracovala na rozvoji dlouhodobějšího plánu a programu. Demokratická strana (*Partito Democratico*, PD) trpěla nedostatkem rozhodnosti a jasného směru, což byl následek jejího vzniku jako sloučeniny komunistů a křesťanských demokratů. Do voleb v roce 2012 se Liga Severu rozhodla jít znovu samostatně – ne v koalici s Lidem svobody. Na straně PdL došlo ke změně, co se kampaně týče. Zatímco dříve se Berlusconi aktivně participoval předvolebních kampaních, tentokrát se držel zpátky. Po své rezignaci také předal každodenní vedení strany Angelinu Alfano a stáhl se více do ústraní. Ve straně zatím probíhaly další rozpory částečně kvůli očekávanému Berlusconiho stažení z politiky.⁷⁸

Lokální volby v květnu 2012 byly posledními volbami před parlamentními na jaře roku 2013 a jejich výsledky na ně měly rozsáhlé dopady. Zároveň byly prvním testem pro strany po rezignaci Berlusconiho vlády. Volby proběhly ve 168

⁷⁵ Newell, „A Landlord's Notice to Quit: The May 2012 Municipal Elections in Italy“, 57-58.

⁷⁶ Chiaramonte a D'Alimonte, „The Twilight of the Berlusconi Era: Local Elections and National Referendums in Italy, May and June 2011“, 264-277.

⁷⁷ Bordignon a Ceccarini, „Five Stars and a Cricket. Beppe Grillo Shakes Italian Politics“, 44.

⁷⁸ Newell, „A Landlord's Notice to Quit: The May 2012 Municipal Elections in Italy“, 59-62.

municipalitách Itálie, které zahrnují 26 provinčních hlavních měst – v počtu voličů představujících asi 2/3 italského elektorátu. Účast byla 66,2 % v prvním kole a v druhém, které proběhlo ve 116 municipalitách, 59,1 %. V porovnání s minulými roky účast poklesla a také se zvýšil počet druhých kol z čehož lze usuzovat větší fragmentovanost mezi voliči.⁷⁹

Podpora Lidu svobody a Ligy Severu se rozpadla. Celkově se počet municipalit kontrolovaných středopravicí propadl z 98 na 33, zatímco středolevice si o polepšila z 56 na 96. Obecně výsledky potvrdily, co bylo čím dál jasnější už od minulého roku – etablované strany byly v krizi a celý systém procházel procesem destrukturalizace. I vzhledem k narůstající podpoře M5S bylo jasné, že voliči nechtěli jen vyměnit politiky, kteří byli doposud u moci, ale šlo jim i o změnu toho, jak politika v Itálii funguje.⁸⁰ Největší vládní strany začaly upadat. Na scénu přišla nová uskupení, kromě M5S také například Italia Futura vedená Lucou Corderem, prezidentem Ferrari.⁸¹

Dalším důkazem, že lidé začali odmítat „tradiční“ politiku může být i fakt, že v čtyřech největších městech – Palermu, Janově, Parmě a Veroně, vyhráli závod o starostovské křeslo de facto outsideři, kteří byli v opozici k místním stávajícím byrokraciím a hlavním stranám.⁸² V prvním kole v Janově i v Parmě dosáhlo Hnutí skvělých výsledků – v součtu více než 15% voličů hlasovalo pro kandidáty Hnutí na starostovské posty, i když jen v Parmě došel kandidát do druhého kola. Toto druhé kolo nebylo v ohledu na voličské chování úplně typické. Zatímco běžně s kandidáty v druhém kole poklesne i volební účast, v tomto případě poklesla jen minimálně. Vzhledem k tomu, že se počet voličů výrazně nezměnil, a nezměnila se výrazně ani podpora pro kandidáta Demokratické strany, je jasné, že voliči přešli hromadně od ostatních kandidátů k Hnutí pěti hvězd. Voliči pravicovějších kandidátů natolik nechtěli návrat levice, že podpořili kandidáta Hnutí Federica Pizzarottiho.⁸³ Jeho vítězství bylo to, co poskytlo Hnutí největší viditelnost. Důsledkem toho začalo být M5S hromadně vyobrazováno jako způsob vyjádření protestu proti nynějšímu bipolárnímu rozdělení. Výsledky regionálních voleb na Sicílii tento obraz jen podpořily.⁸⁴

⁷⁹ Newell, „A Landlord's Notice to Quit: The May 2012 Municipal Elections in Italy“, 66.

⁸⁰ Ibid., 56-57.

⁸¹ Natale, „The birth, early history and explosive growth of the Five Star Movement“, 23.

⁸² Newell, „A Landlord's Notice to Quit: The May 2012 Municipal Elections in Italy“, 69.

⁸³ Natale, „The birth, early history and explosive growth of the Five Star Movement“, 22.

⁸⁴ Biorcio, „The reasons for the success and transformations of the 5 Star Movement“, 43.

Předčasné regionální volby na Sicílii proběhly v listopadu 2012 po rezignaci prezidenta regionu kvůli vyšetřování z napojení na mafii a stranám se tak naskytla ještě jedna možnost zjistit svou podporu před všeobecnými volbami. Grillo se na Sicílii vrhl do kampaně, kterou začal přeplaváním z pevninské Itálie na Sicílii přes Messinskou úžinu. To ho samozřejmě dostalo na vrchol mediální pozornosti, která pokračovala přes všechna jeho každodenní vystoupení na Sicílii. Hnutí pěti hvězd se stalo co do počtu hlasů nejsilnější stranou Sicílie, ač prezidentem regionu se stal kandidát středolevicové koalice, která měla v součtu víc hlasů. Že byly výsledky voleb silným vyjádřením protestu proti sicilským politikům, bylo zřejmé z historicky nejnižší volební účasti, která spadla pod 50 %, i z podpory velké podpory Hnutí, ke kterému se uchýlili voliči znechucení sicilskou politikou, kteří se ale nechtěli zdržet hlasování.⁸⁵

V prosinci roku 2012 Mario Monti rezignoval po kritickém projevu Angelina Alfana a byly vypsány předčasné parlamentní volby na 24. a 25. února.⁸⁶ Výsledky voleb byly popisovány jako zemětřesení nebo šok, případně zlom v italské politice rovný přechodu od druhé republiky ke třetí. Období kampaní do voleb se vyznačovalo extrémní polarizací společnosti a celkovou zahořklostí vůči politice vůbec. Potvrdilo se stejně jako už dříve, že souboj o hlasy voličů v Itálii je velmi personalizovaný, v čemž klíčovou roli hrají média. Jako dva nevýraznější charismatičtí lídři v Itálii vystoupili Berlusconi a Grillo.⁸⁷ Strany a koalice bez takového lídra na to viditelně doplatily u voličů.

O přízeň voličů se ve volbách roku 2013 utkaly čtyři hlavní skupiny. První byla levicová koalice Demokratické strany, Levicové ekologické svobody (*Sinistra Ecologia Libertà*, SEL) a dalších dvou menších stran, kterou vedl Pierluigi Bersani (PD). Většina průzkumů ještě pár týdnů před volbami ukazovala na tuto koalici jako na nejpravděpodobnějšího výherce voleb s téměř 40 % podporou (avšak číslo nerozhodnutých voličů bylo v té době ještě vysoké).⁸⁸ Výhodnou pozici, kterou Bersani před volbami měl, se mu podařilo spíš pokazit než využít. Volební kampaň byla dost rezervovaná na rozdíl od jejích konkurentů, jakoby trochu počítala s výhrou, a sám

⁸⁵ Natale, „The birth, early history and explosive growth of the Five Star Movement“, 25.

⁸⁶ Roberto D'Alimonte, „The Italian elections of February 2013: the end of the Second Republic?“, *Contemporary Italian Politics* 5, č. 2(2013): 113.

⁸⁷ Lilia Giugni a Marc Lazar, „The 2013 Italian elections in historical perspective“, *Contemporary Italian Politics* 5, č. 2, (2013): 160-161.

⁸⁸ D'Alimonte, „The Italian elections of February 2013: the end of the Second Republic“, 113-114.

Bersani nijak výrazně nevystupoval. Vůči volbám v roce 2008 přišla Demokratická strana o 3 miliony hlasů.⁸⁹

Za hlavní konkurenci k první zmíněné koalici byla považována pravicová koalice, kterou vedl Berlusconi, složenou z Lidu svobody, Ligy Severu a několika dalších menších stran. Po své rezignaci v roce 2011 se Berlusconi stáhl do ústraní a na podzim roku 2012 dokonce veřejně oznámil, že nemá v plánu v nadcházejících volbách kandidovat. To se nakonec změnilo. Berlusconi se stejně jako v přechozích letech zaměřil ve své kampani na otázku daní. Hodně také kritizoval šetřící opatření vycházející z nátlaku EU a EU obecně. Třetí silou bylo Hnutí pěti hvězd, které se vyprofilovalo a získalo popularitu během roku 2012, jak je popsáno výše v této kapitole. Poslední nejvýraznější skupinou voleb byla středová koalice, kterou vedl Mario Monti. Monti se pod dlouhým rozhodování nakonec po své rezignaci rozhodl stát klasickým politikem. Vedl koalici nazvanou „S Montim pro Itálii“, která se skládala z několika stran a členů katolických organizací. Montiho hlavním programem bylo pokračovat s tím, s čím jako premiér technokratické vlády začal. To v kombinaci se jeho nezkušeností a ne zrovna dobře vedenou kampaní vedlo k tomu, že se mu nepodařilo získat masovější podporu.⁹⁰

Ve volbách v roce 2013 se nespokojení voliči neobrátili k tradiční opozici, ale k třetí straně – v tomto případě Hnutí. Jak už bylo zmíněno, Monti nezvládl předvolební kampaň a i přes silnou antipolitickou náladu a odklonu od tradičních stran jeho formace neuspěla. Do výsledků ale koalice přesto zasáhla už svojí existencí., jelikož většina jeho voličů by si jinak pravděpodobně vybrala Lid svobody, takže potencionálně zamezil Berlusconiho velkému návratu. I když Berlusconiho strana ztratila přes 6 milionů voličů, výsledky pro ni byly původně očekávány ještě horší, ale po velmi agresivní kampani, které se výhradně soustředila na osobu Berlusconiho, se podařilo zabránit mnohem extrémnějšímu pádu.⁹¹

Dalším důvodem úspěchu byla ekonomická krize, která přispíval k nespokojenosti Italů, a ztěžoval stranám práci, jak už bylo několikrát zmíněno. Na voličskou podporu stran dopadl klasický efekt krize, která akcelerovala na konci

---

⁸⁹ Gianfranco Pasquino, „The 2013 elections and the Italian political system“, *Journal of Modern Italian Studies* 19, č. 4, (2014): 428.

⁹⁰ D'Alimonte, „The Italian elections of February 2013: the end of the Second Republic“, 114-115.

⁹¹ Pasquino, „The 2013 elections and the Italian political system“, 426-427.

Berlusconiho vlády a byla jedním z důvodů jeho předčasného odchodu a během formování Montiho vlády. Klasickým projevem těchto krizí je, že se lid obrátí proti vládnoucím stranám, od kterých očekává sociální ochranu a podporu, a těch během krize zpravidla ubývá. Šetřící opatření a zvyšování daní navíc v Itálii ještě podpořilo velkou netoleranci s plýtváním veřejných zdrojů politiky, což je mimo jiné jedním z Grillových hlavních témat.⁹² Montiho vládu technokratů, jejímž cílem bylo vypořádat se s krizí, podpořily všechny hlavní strany napravo i nalevo (s výjimkou Ligy Severu) a tak se proti krokům této vlády mohly před volbami jen stěží vyhraňovat (i když třeba Berlusconi se o to snažil). Z průzkumů vyplývá, že většina občanů věřila, že je na tom země ekonomicky špatně a měla velmi negativní představu o budoucnosti země. Za tuto špatnou situaci viděli voliči odpovědnou aktuální koalici, větší odpovědnost však byla před volbami přičítána Berlusconiho než Montimu. Ekonomická krize zůstávala klíčovým faktorem ovlivňujícím voliče ve volbách v roce 2012 i 2013.⁹³

Samotné první dva faktory, ale ještě nedaly dohromady takové podmínky, aby mohlo dojít k tak bezprecedentnímu úspěchu. Schopnost Hnutí zaujmout voliče i po programové stránce bylo to, co z něj udělalo nejúspěšnější novou stranu. Ostatní lákaly na svou novost a nepošpiněnost politikou nebo řešily jedno téma a nezasáhly větší spektrum voličů. Staré strany mezitím nebyly schopny svůj program obnovit a preference voličů reflektovat.⁹⁴ Ač se u hnutí nedá mluvit přímo o politickém programu jako u ostatních stran, výběrem témat, které akcentovalo, se trefilo do preferencí voličů. Důležitá v tomto případě byla samozřejmě i osobnost a charisma Beppe Grilla, který dokázal přitáhnout pozornost a plně jí využít. Grillo v rámci své „Tsunami tour“ navštívil 77 měst a zakončil ji shromážděním v Římě, kde vyzval všechny politiky ke kapitulaci.⁹⁵

Hlasy pro Hnutí tedy nebyly jen protestního rázu. Hnutí zvládlo reflektovat problémy a témata, které Itálie aktuálně zajímaly, viděla je jako relevantní a ostatními stranami nebyly dostatečně pokryty. Těmito tématy a problémy, na kterých se italská

⁹² Bordignon a Ceccarini, „Five Stars and a Cricket. Beppe Grillo Shakes Italian Politics“, 45.

⁹³ Gianluca Passarelli a Dario Tuorto, „Not with my vote: turnout and the economic crisis in Italy“, *Contemporary Italian Politics* 6, č. 2, (2014): 151-152.

⁹⁴ Nicolò Conti a Vincenzo Memoli, „The Emergence of a New Party in the Italian Party System: Rise and Fortunes of the Five Star Movement“, *West European Politics* 38, č. 3(2015): 529.

⁹⁵ Baldini, „Don't Count Your Chickens before They're Hatched: The 2013 Italian Parliamentary and Presidential Elections“, 84.

společnost nejvíce shodla a měla na ně nejvyhraněnější názory podle průzkumů, byly životní prostředí, obava ohledně sociálních jistot od státu a příjmu a také se obecně objevila preference intervencí státu oproti volnému trhu bez zásahů. V obavách se samozřejmě zrcadlí ekonomická krize. Dalším problémem byl zločin. Boj proti zločinu se v Itálii i v evropském měřítku jevil jako neuspokojivý. Jedním ze stále trvajících viditelných odvětví zločinu byla korupce v politice, do které se nadále zaplétaly politické špičky. Téměř tři čtvrtiny volebního „manifestu“ Hnutí se věnuje právě těmto problémům, což je v porovnání s ostatními stranami jednoznačně nejvíce.⁹⁶ Hnutí zároveň zasáhlo témata napříč politickým spektrem: konec veřejného financování politických stran, maximálně dvě volební období na volených postech, nemožnost kandidatury bez čistého trestního rejstříku, volný přístup k internetu pro všechny, prosazení šetření energiemi a využívání obnovitelných zdrojů, dvacetihodinový pracovní týden, zvýšení penzí, nižší daně a dále.⁹⁷ M5S také nešetřilo kritikou politických stran i institucí, které vinily z misrepresentace zájmů občanů. Odezvu mělo Hnutí i od voličů, kteří ztratili důvěru v Evropskou Unii a bankovní instituce.⁹⁸ Pro voliče byl tohle lákavý mix, který nabízel něco pro každého a neměl obdobu mezi stranami, kterým se nepodařilo odpovědět na požadavky voličů. Navíc u témat, kterým se ostatní strany i věnovaly, nabízel M5S alternativní pohledy a od ostatních se tak odlišilo.⁹⁹

Volby v únoru 2013 skončili de facto vítězstvím Hnutí pěti hvězd, které se stalo druhou nejvíce volenou stranou do poslanecké sněmovny i přes svou úplně první účast v parlamentních volbách. Získalo 25,1 % hlasů a bylo jen o 0,4 % za Demokratickou stranou (to je pouhých 150 000) a 4 % před Lidem svobody.¹⁰⁰ Díky většinovému bonusu měla Bersaniho koalice v poslanecké sněmovně nakonec většinu křesel. V senátu tomu tak nebylo, jelikož se zde alokovaly většinové bonusy jinak a nevznikla tak žádná většina.¹⁰¹ Hnutí se odmítlo participovat na jakékoliv koalici a došlo ke vzniku nestabilní velké koalice. Ostatně předvolební návrhy Hnutí byly značně

⁹⁶ Conti a Memoli, „The Emergence of a New Party in the Italian Party System: Rise and Fortunes of the Five Star Movement“, 522-523.

⁹⁷ D'Alimonte, „The Italian elections of February 2013: the end of the Second Republic“, 114.

⁹⁸ Biorcio, „The reasons for the success and transformations of the 5 Star Movement“, 44-45.

⁹⁹ Conti a Memoli, „The Emergence of a New Party in the Italian Party System: Rise and Fortunes of the Five Star Movement“, 527.

¹⁰⁰ Baldini, „Don't Count Your Chickens before They're Hatched: The 2013 Italian Parliamentary and Presidential Elections“, 86.

¹⁰¹ Pasquino, „The 2013 elections and the Italian political system“, 428.

ambiciózní a finančně náročné pro zemi, která se potýkala s vysokým veřejným dluhem. Navíc se pravděpodobně nedaly skloubit s programem žádné z dalších stran.¹⁰²

Hnutí se podařilo opravdu maximálně využít situace a nálady v Itálii ve svůj prospěch. Hlavním faktorem, který umožnil takové situaci vzniknout, byla krize etablovaných stran. Korupční skandály, kvůli kterým padl systém stran v 90. letech, provázely i strany druhé italské republiky a odpor k politikům v zemi jen narůstal. Tuto situaci ještě umocnila ekonomická krize a úsporná opatření Montiho vlády, která snížila trpělivost Italů s kauzami a problémy stran. Slyšeli tak na populistickou antiestablishmentovou rétoriku více než dříve. Dalším katalyzátorem úspěchu Hnutí byla schopnost neprofilovat se jen jako monotematická nebo protestní strana, ale i se trefit do většího spektra témat, která budila zájem, i když samozřejmě jejich opozice vůči etablovaným stranám byla primárním klíčem k úspěchu. Itálie se tak v těchto volbách znovu ukázala jako bašta populistů v Evropě a vzhledem k tomu, že podpora Hnutí výrazně neklesla ani ve volbách do evropského parlamentu v roce 2014, pravděpodobně jí i nadále zůstane.

---

¹⁰² Conti a Memoli, „The Emergence of a New Party in the Italian Party System: Rise and Fortunes of the Five Star Movement“, 525.

Závěr

V parlamentních volbách od roku 1994 do 2008 se vybudoval nový systém stran, v rámci kterého se u moci střídala středolevicová a středopravicová koalice. Žádná vláda ale neprovedla žádné výrazné změny a ve volbách se hlasy získávaly hlavně ze zklamání voličů předchozí vládou. Hnutí pěti hvězd narušilo dvoupólovost italské politiky. Demokratická strana a Lid svobody, které měly v parlamentních volbách v roce 2008 v součtu přes 70%, se v roce 2013 propadly pod 50 %. Žádná z koalic nebo stran nezískala většinu v obou komorách a došlo ke vzniku nesourodé velké koalice, kde bylo Hnutí v opozici.

V práci nalézám tyto hlavní důvody úspěchu Hnutí pěti hvězd: strany, které se etablovaly v novém systému stran v 90. letech, byly v krizi, Italové začali pociťovat dopady ekonomické krize, což akcelerovalo antipolitickou náladu v Itálii, a Hnutí využilo maximálně situace a bylo schopno si získat opravdu širokou škálu voličů napříč Itálií.

Primární příčinou úspěchu byla krize stran, které se staly hlavními po kolapsu systému první republiky v první polovině 90. let. Strany se zapletly do korupčních skandálů na levé i pravé straně politického spektra, navíc často trpěly vnitřní rozdrobeností a docházelo k odštěpování frakcí, které zakládaly konkurenční uskupení. Strany také nebyly schopny relevantně obnovovat svůj politický program, aby si udržely voliče. Do situace zasáhla i postupující ekonomická krize, která se v Itálii začala řešit pozdě a ne moc úspěšně, což se samozřejmě politikům u moci vrátilo. Hnutí pěti hvězd v této situaci přišlo s alternativou, vymezovalo se jasně proti současným politikům i stylu jejich politiky a přitom adresovalo pro Itálii ta správná témata. Typický populistický lídr Beppe Grillo v čele Hnutí dokázal svým netradičním způsobem získat pozornost médií a v rámci svých kampaní přitáhnout doslova do ulic obrovské množství podporovatelů. Hnutí si získalo podporu napříč Itálií v oblastech, kde byla silná levice i pravice, což bylo pro tradičně hlavně rozdělenou Itálii velmi netypické, stalo se rovnocennou třetí silou a změnilo do té doby zaběhnutý pořádek.

Summary

This thesis deals with populist Five Star Movement in Italy. Even though this Movement was created not so long ago, in its first parliamentary elections in 2013 it gained only few tenths per cent less than the winning party. The Movement is led by former comedian Beppe Grillo who exploits the typical populist rhetoric – he divides society into bad elite and good ordinary people. The Movement is untraditional by its organizing through the Internet around a personal blog of Beppe Grillo.

From the parliamentary elections in 1994 till 2008 a new party system was created where the center-right and center-left coalition were alternating in power. This situation was successfully changed by the Movement in 2013. The thesis finds these reasons for the unprecedented success of the Movement: crisis of the established parties, growing economic crisis which accelerated antipolitical sentiments in Italy, and the ability of the Movement to take advantage of the situation in Italy and gain support through Italy.

The primary cause of the success was the crisis of the parties, which emerged from the old party system collapse in the 90's. These parties got involved in many corruption scandals and also often suffered from inside disunity, which resulted in politicians leaving the original parties founding new ones. Also the parties were not able to update their programs and to answer the demands of their voters. The situation was worsened for the established parties by the economic crisis which they were not able to handle. The Five Star Movement came in this situation with an alternative – it was clearly against the established parties and the way they do politics in general, also it was addressing themes which were for the voters relevant. Typical populist leader Beppe Grillo was able to gain maximum attention from the media and literally get people into the streets during his campaign. The Movement got support throughout Italy and became equivalent third political force.

Použitá literatura

Monografie a sborníky

Carlo Ruzza a Stefano Fella, *Reinventing the Italian Right: Territorial Politics, Populism and 'Post-Fascism'* (Milton Park: Routledge, 2009).

Fabio Bordignon a Luigi Ceccarini, "Five Stars and a Cricket. Beppe Grillo Shakes Italian Politics", in *Protest elections and challenger parties. Italy and Greece in the economic crisis*, ed. Susannah Verney a Anna Bosco (London: Routledge, 2015) 31-54.

Francisco Panizza, „Introduction: Populism and the Mirror of Democracy“, in *Populism and the Mirror of Democracy*, ed. Francisco Panizza, (London – New York: Verso, 2005), 1–31.

Gianfranco Baldini, „Don't Count Your Chickens before They're Hatched: The 2013 Italian Parliamentary and Presidential Elections“, in *Protest elections and challenger parties. Italy and Greece in the economic crisis*, ed. Susannah Verney a Anna Bosco (London: Routledge, 2015) 77-102.

Gianfranco Pasquino, „Populism and Democracy“, in *Twenty-first century populism: the spectre of Western European democracy*, ed. Daniele Albertazzi a Duncan McDonnell (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008): 15-29.

Gianpietro Mazzoleni, „Populism and the Media“, in *Twenty-first century populism: the spectre of Western European democracy*, ed. Daniele Albertazzi a Duncan McDonnell (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008): 49-64.

James L. Newell, *Parties And Democracy In Italy* (Aldershot: Ashgate, 2000).

James L. Newell, „A Landlord's Notice to Quit: The May 2012 Municipal Elections in Italy“, in *Protest elections and challenger parties. Italy and Greece in the economic crisis*, ed. Susannah Verney a Anna Bosco (London: Routledge, 2015), 55-76.

Marco Tarchi, „Italy: A Country of Many Populism“, in *Twenty-first century populism: the spectre of Western European democracy*, ed. Daniele Albertazzi a Duncan McDonnell (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008): 84-99.

Paul Taggart, *Populism* (Buckingham PA: Open University Press, 2000).

Odborné články

Alessandro Chiaramonte a Roberto D'Alimonte, „The Twilight of the Berlusconi Era: Local Elections and National Referendums in Italy, May and June 2011“, *South European Society and Politics* 17, č. 2 (2012): 261-279.

Ben Stanley, „The thin ideology of populism“, *Journal of Political Ideologies* 13, č.1 (2008): 95-110.

Bernard Crick, „Populism, politics and democracy“, *Democratization* 12, č.5 (2005): 625-632.

Bertjan Verbeek & Andrej Zaslove, „Italy: a case of mutating populism?“, *Democratization* 23, č.2 (2016): 304-323.

Cas Mudde and Cristóbal Rovira Kaltwasser, „Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America“, *Government and Opposition* 48, č.2 (2013): 147–174.

Cas Mudde, „The Populist Zeitgeist“, *Government and Opposition* 39, č.4 (2004): 542–563.

Fabio Bordignon a Luigi Ceccarini, „Protest and project, leader and party: normalisation of the Five Star Movement“, *Contemporary Italian Politics* 6, č.1 (2014): 54-72.

Gianfranco Pasquino, „The 2013 elections and the Italian political system“, *Journal of Modern Italian Studies* 19, č. 4, (2014): 424-437.

Gianluca Passarelli a Dario Tuorto, „Not with my vote: turnout and the economic crisis in Italy“, *Contemporary Italian Politics* 6, č. 2, (2014): 147-158.

Giovanna Cosenza, „Grillo’s communication style: from swear words to body language“, *Contemporary Italian Politics* 6, č.1 (2014): 89-101.

Lilia Giugni a Marc Lazar, „The 2013 Italian elections in historical perspective“, *Contemporary Italian Politics* 5, č. 2, (2013): 149-165.

Lorenzo Mosca, „The Five Star Movement: Exception or Vanguard in Europe?“, *The International Spectator* 49, č.1 (2014): 36-52.

Marco Tarchi, „Italy: the promised land of populism?“, *Contemporary Italian Politics* 7, č.3 (2015): 273-285.

Margaret Canovan, „Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy“, *Political Studies* 47, č.1 (1999): 2-16.

Nicolò Conti a Vincenzo Memoli, „The Emergence of a New Party in the Italian Party System: Rise and Fortunes of the Five Star Movement“, *West European Politics* 38, č. 3(2015): 516-534.

Paolo Natale, „The birth, early history and explosive growth of the Five Star Movement“, *Contemporary Italian Politics* 6, č.1 (2014): 16-36.

Phil Edwards, „The Berlusconi Anomaly: Populism and Patrimony in Italy's Long Transition“, *South European Society and Politics* 10, č. 2(2005): 225-243.

Piero Ignazi, „Legitimation and Evolution on the Italian Right Wing: Social and Ideological Repositioning of Alleanza Nazionale and the Lega Nord“, *South European Society and Politics* 10, č. 2 (2005): 333-349.

Roberto Biorcio, „The reasons for the success and transformations of the 5 Star Movement“, *Contemporary Italian Politics* 6, č.1 (2014): 37-53.

Roberto D’Alimonte, „The Italian elections of February 2013: the end of the Second Republic?“, *Contemporary Italian Politics* 5, č. 2(2013): 113-129.

Stijn van Kessel, „The populist cat-dog: applying the concept of populism to contemporary European party systems“, *Journal of Political Ideologies* 19, č.1 (2014): 99-118.